

ΤΟ ΧΕΡΙ ΤΟΥ ΣΗΜΑΙΟΦΟΡΟΥ

β' έκδοση, ανασχηματισμένη

Όπου προηγήθηκαν...

ΗΛΙΑΔΕΣ ΚΟΝΤΑ ΣΤΗ ΘΑΛΑΣΣΑ, 1967 ♡ ΤΟ ΑΠΌΓΕΜΑ, 1969 ♡ ΤΟ ΠΟΥΛΙ ΚΑΙ ΆΛΛΑ ΆΓΡΙΑ ΘΗΡΙΑ, 1972 ♡ ΤΟ ΝΌΜΙΣΜΑ ή Η ΠΑΡΑΒΟΛΗ ΤΟΥ ΦΕΓΓΑΡΙΟΥ, 1973 ♡ ΤΑ ΦΑΝΤΑΣΤΙΚΆ ΦΟΥΓΆΡΑ, 1977, 1980, 1992 ♡ ΤΟ ΜΕΤΈΩΡΟ ΣΌΜΑ, 1980, 1985, 1994 ♡ Η ΠΡΟΚΥΜΑΪΑ, 1984, 1993 ♡ Ο ΚΑΚΌΣ ΑΈΡΑΣ, 1988, 1992 ♡ ΧΡΌΜΑΤΑ ΤΟΥ ΥΤΡΟΥ ΖΌΟΥ, 1990 ♡ ΠΟΙΚΪΛΗ ΙΣΤΟΡΪΑ (1991), Άγρα 2010 ♡ ΜΠΕΘ / Ένα αρχείο για τον Μπόρχες (1992), 2007, Εκδόσεις Πατάκη 2016 ♡ ΦΩΤΟΡΟΜΆΝΤΣΟ, 1993 ♡ Η ΑΝΑΚΆΛΥΨΗ ΤΗΣ ΟΜΗΡΙΚΗΣ και άλλες φαντασμαγορίες, Ύψιλον 1995 [Κρατικό Βραβείο Διηγήματος], 1996 ♡ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΆ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΆ ΠΕΡΙΟΔΙΚΆ (από την Παλιγγενεσία στον Παλιμπαϊδισμό), Ύψιλον 1995 ♡ ΧΡΥΣΌΣΚΟΝΗ ΣΤΑ ΓΈΝΙΑ ΤΟΥ ΜΑΓΓΕΛΆΝΟΥ [Νίκος Καββαδίας] (1995), Άγρα 2004 ♡ ΕΠΈΚΙΝΑ (1996), Αίολος 2005 ♡ Η ΑΡΓΟΝΑΥΤΙΚΗ ΕΚΣΤΡΑΤΕΪΑ, Κέδρος 1996 ♡ ΤΑ ΕΛΙΞΪΡΙΑ ΤΗΣ ΦΩΝΗΣ ΤΟΥΣ (1998), Άγρα 2006 ♡ ΕΛΛΗΝΙΚΆ, 2000 ♡ ΤΟ ΜΟΥΣΕΪΟ ΤΩΝ ΑΡΙΘΜΌΝ, Άγρα 2001 [Κρατικό Βραβείο Διηγήματος] ♡ ΤΟ ΒΙΒΛΪΟ ΤΗΣ ΜΕΛΑΝΘΪΑΣ, Άγρα 2006 ♡ Η ΜΕ ΧΡΌΜΑ Η ΧΩΡΪΣ: Ένα συναισθηματικό δοκίμιο για τον Οδυσσέα Ελύτη, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών 2011 ♡ ΤΑ ΣΎΝΕΡΓΑ ΤΗΣ ΠΛΟΙΑΡΧΪΑΣ ήτοι Η ΆΛΛΗ ΌΧΘΗ ΤΟΥ ΑΝΔΡΈΑ ΕΜΠΕΪΡΪΚΟΥ, Άγρα 2013 ♡ ΜΙΑ ΜΗΧΑΝΗ ΓΙΑ ΚΙΝΟΥΜΕΝΑ ΤΟΠΪΑ, Κοινωνία των (Δε)κάτων, 2014 ♡ ΠΑΡΑΣΆΓΓΕΣ: ΤΌΜΟΣ Α΄, ΟΝΟΜΑΣΤΙΚΌΝ, Άγρα 2014 ♡ ΙΣΑΨΨΩΝ, Άγρα 2015 ♡ Η ΜΟΥΣΙΚΗ ΕΜΠΝΈΕΙ ΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΪΑ (με τον Μιχάλη Γκανά και τον Γιώργο Κοροπούλη), Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών 2015 ♡ ΠΑΡΑΣΆΓΓΕΣ: ΤΌΜΟΣ Β΄, ΕΥΡΕΤΪΡΙΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΌΝ ΧΡΌΝΩΝ, Άγρα 2016

ΑΝΘΟΛΟΓΙΕΣ: ΛΟΓΟΤΕΧΝΪΑ & ΦΩΤΟΓΡΑΦΪΑ, 1980, 1993 ♡ ΛΕΞΙΛΌΓΙΟ, 1997 ♡ ΦΡΑΝΤΣ ΚΆΦΚΑ: Η γέφυρα, Ύψιλον 1992 ♡ ΕΜΜΑΝΟΥΪΛ ΡΟΪΔΗΣ: Οδηγίες χρήσης, Ελληνικά Γράμματα 2005

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ: ΖΑΚ ΠΡΕΒΈΡ, Επιλογή από τα «Paroles», Εγνατία 1971, 1980 ♡ ΛΟΥΚΙΑΝΟΥΪ, Αληθινή Ιστορία (1983), Αίολος 2006 ♡ ΧΌΡΧΕ ΛΟΥΪΣ ΜΠΌΡΧΕΣ: Ο Δημιουργός και άλλα κείμενα (με τον Ν.Δ. Καρούζο), 1980· Παγκόσμια ιστορία της ατιμίας, Ύψιλον 1982· [Ο Δημιουργός (με τον Τάσο Δενέγρη), 1985· Το εγκώμιο της σκιάς, 1982· Το χρυσάφι των τίγρεων, 1988· Η ιστορία της νύχτας και άλλα ποιήματα, 1988 =] Ποιήματα, Ελληνικά Γράμματα 2006, Εκδόσεις Πατάκη 2014· ΜΠΌΡΧΕΣ / ΚΑΣΆΡΕΣ: Σύντομες και παράξενες ιστορίες (με τον Αχιλλέα Κυριακίδη), Ύψιλον 1988 ♡ ΑΝΤΟΥΆΝ ΝΤΕ ΣΑΪΝΤ ΕΞΪΠΕΡΪ: Ο μικρός πρίγκιπας, Ύψιλον 1988 ♡ ΦΕΔΕΡΪΚΟ ΓΚΑΡΘΪΑ ΛΌΡΚΑ: Άπιτλο έργο, Ύψιλον 1991, 1994· Δόνια ΡοζΪτα, Ύψιλον 1999 ♡ ΕΜΜΑΝΟΥΪΛ ΡΟΪΔΗ: Η πάπισσα Ιωάννα, Ελληνικά Γράμματα 2005, εφ. Τα Νέα 2006 ♡ Γ.Μ. ΒΙΖΥΗΝΟΥΪ: Ποιος ήταν ο φονιάς του αδελφού μου, εφ. Τα Νέα 2006

ΓΙΑ ΠΑΙΔΙΑ: ΤΟ ΌΝΕΪΡΟ ΤΟΥ ΟΡΈΣΤΗ, Εστία 1991 ♡ ΒΑΣΪΛΕΪΟΣ ΔΙΓΕΝΪΣ ΑΚΡΪΤΑΣ (κείμενο και εικόνες με την Ελένη Καλοκύρη) Κέδρος 1993, 1994

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ ΣΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΖΑΚ ΠΡΕΒΕΡ, *Λόγια και άλλα*, 1985

ΠΛΩΡΗ ΣΤΟΝ ΕΩΣΦΟΡΟ, 2001

ΆΤΡΑΚΤΟΣ (*Ποιήματα 1966-2001*), 2004

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ

ΤΟ ΧΕΡΙ ΤΟΥ ΣΗΜΑΙΟΦΟΡΟΥ

*Χρονοδιάγραμμα (ή κωμωδία ευρέος φάσματος;)
Μυθιστορία καταγιγιστικής ακινησίας πάντως*

ΝΕΦΕΛΗ

© Copyright Δημήτρης Καλοκύρης – Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2017

Α΄ έκδοση: Ελληνικά Γράμματα 2006

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολό του ή τμημάτων του με οποιονδήποτε τρόπο, καθώς και η μετάφραση ή διασκευή του ή εκμετάλλευσή του με οποιονδήποτε τρόπο αναπαραγωγής έργου λόγου ή τέχνης, σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 2121/1993 και της Διεθνούς Σύμβασης Βέρνης-Παρισιού, που κυρώθηκε με τον ν. 100/1975. Επίσης απαγορεύεται η αναπαραγωγή της στοιχειοθεσίας, σελιδοποίησης, εξωφύλλου και γενικότερα της όλης αισθητικής εμφάνισης του βιβλίου, με φωτοτυπικές, ηλεκτρονικές ή οποιεσδήποτε άλλες μεθόδους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του ν. 2121/1993. Απαγορεύεται επίσης η μετάφρασή του σε ομιλούμενες ενώ επιτρέπεται σε νεκρές γλώσσες.

ISBN 978-960-504-181-6

ΤΟΠΟΣ Α΄

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	☞ Τι συνέβη στο ξενοδοχείο	σελ. 13
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	☞ Το κύκλωμα της Αμαντίν	15
[ΠΑΡΕΝΘΕΤΟ] ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	☞ Νέος Κήπος Χαρίτων (<i>Τρεις Ελληνίδες καλλονές, ηγερίες των προραφαηλιτών ζωγράφων</i>) 1-11 + Resumé	18-32
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	☞ Ο πόλεμος των αγαμάτων	33
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5	☞ Η εμπλοκή του Ξίφους	37
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6	☞ Το κινέζικο όνειρο	42
	☼ <i>Κέικ μανταρινιού</i>	43
	[ΜΥΣΤΡΑΣ]	44
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7	☞ Θα έλθει περίοδος ανάγκης	46
	[ΤΑ ΔΩΡΑ]	50
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8	☞ Η Θάλεια,	52
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9	☞ Οι Κύριοι του Φωτός	53
	[Η ΤΑΤΑΡΙΑ,]	54
	☼ <i>Ροδάκινο γλυκό</i>	56
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10	☞ Ειδήσεις από τη Χώρα του Αγέννητου	57
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11	☞ Πώς θα αλλάξει ο κόσμος	61
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12	☞ Όπου κι αν κοιτάξεις, εμένα θα βλέπεις, Κύριε	64
	☼ <i>Λουκάνικα Προύσας</i>	65
	☼ [Η ιστορία του Δράκουλα]	66
	[Η ΣΚΟΤΕΙΝΗ ΕΚΕΙΝΗ ΖΩΝΗ]	67
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 13	☞ <i>Νέβδα, Κέρα-Κέρα ή Από την Πόλη έρχομαι...</i>	68
	☼ [<i>Κατεβήκαμε εκεί ...</i>]	71

ΤΟΠΟΣ Β΄

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 14	Κραταιγών ακανθώδης	σελ. 75
(Το πασίγνωστο) ΚΕΦΑΛΑΙΟ 15	Αγαματοβάτες	81
☺	[<i>Ακόμα τούτη η άνοιξη;</i>] • ΕΡΩΤΗΣΗ	82
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 16	«Ο μυστηριώδης άνθρωπος της Ευρώπης»	83
	[Ο ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΞΕΝΟΣ ...]	85
☺	[<i>Πότε θα κάνει ξαστεριά;</i>] • ΑΠΑΝΤΗΣΗ	90

ΤΟΠΟΣ Γ΄

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 17	Χάρτες και ληξιαρχικά στιγμιότυπα	93
	[Ο ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ ΟΥΡΑΝΟΣ]	94
☼	<i>Συνταγή διά φιλήματα</i>	96
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 18	Όπου γνωρίζουμε, επιτέλους, την Αμαντίν	97
☼	<i>Παρφέ ντ'Αμούρ</i>	100
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 19	Μία ωραία πρωία,	101
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 20	Άρον άρον επιστροφή	103
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 21	Κρίσιμη επίσκεψη	106
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 22	Απαραίτητη τοπογραφία και τα περίξ	108
	[ΜΙΑ ΓΥΝΑΙΚΑ, ΛΕΓΟΜΕΝΗ ΡΑΜΠΙΑ ...]	111
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 23	Ιατρικά αισθήματα	113
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 24	Εμίν Εμίν	118
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 25	Γαμηλιώνες	120
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 26	Παλινωδία και καταχώριση	124
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 27	Η Εργίνα στον τόπο	127
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 28	Αθεριάνα και Ροδαμνή	130
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 29	Βαφές και νήματα	132
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 30	Πορφυριαν περθέμενον...	135
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 31	Ερασιτεχνική φυτοπαθολογία	137
(Παρένθετο) ΚΕΦΑΛΑΙΟ 32	<i>Σάλπισμα</i>	144
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 33	Βαλίτσα στο νερό	147
☺	<i>Αλληλογραφία Λ. & Π.</i>	148 • 151
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 34	Το όρνεο	153
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 35	Ανακτορίας	156
☺	<i>Η μορταλίνα • Το γάλα της Αφροδίτης</i>	157

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 36	Ακατάσχετοι γαλλισμοί	σελ. 160
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 37	Στρατηγήματα	163
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 38	Οι συνέπειες της παλαιάς ιστορίας	171

ΤΟΠΟΣ Δ'

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 39	Ο Δράκος του Θεού	179
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 40	Ραδιουργίες	186
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 41	Τζελίνα με ανταύγειες	190
	[Ο ΟΡΟΣ «ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ» ...]	192
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 42	<i>Ρίτσι ή Όλα τα πρόσωπα είσαι εγώ</i>	195
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 43	Αφρόλουτρο αλκοόλης	200
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 44	Μάντα	202
	[Ο ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΟΤΑΓΟΣ ...]	205
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 45	Το χρέος δεν κοιμάται, μονάχα γεννά	207
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 46	Ατρόμητος	213
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 47	Της Κρατέρας η βρύση	216
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 48	Ένθερμος φωτογράφος	219
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 49	Τρίψυχος	226
	☼ <i>Αρώματα</i>	226 • 229
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 50	Η ζάχαρη	230
	☼ <i>Το γλυκό της Κρατέρας</i>	232
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 51	Του βασιλιά τα μάτια	234
	☼ <i>Απομίμηση παλιωμένου κρασιού</i>	237
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 52	Δεν υπάρχουν, να ξέρεις, μικροί εχθροί	238
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 53	Ανατάσεις στην ηβική χώρα	242
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 54	Η θάλασσα	245
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 55	Τυφλόμυγα δευτέρου βαθμού	249
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 56	Λιλέα	255
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 57	Θάλεια μούσα	259
	[ΕΡΜΕΣ ΤΗΣ ΤΕΤΡΑΓΩΝΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ...]	267
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 58	Και τι απέγινε η κυρία Δροσινού;	268
	[ΚΟΛΟΦΩΝ]	273
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 59	Ωροσκόπος Τοξότης	275
	[ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ]	279

ΤΟΠΟΣ Α΄

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ⇨ *Τι συνέβη στο ξενοδοχείο*

ΜΟΛΙΣ μπήκαν στο ασανσέρ, το χαμηλό τοπίο αμέσως μεταμορφώθηκε. Πάτησαν το κουμπί του ορόφου της και αγκαλιάστηκαν αστραπιαία, εξακτινίζοντας τα χέρια τους προς κάθε ορατό και αόρατο σημείο του αντίπαλου σώματος. Με κόπο σύρθηκαν στο δωμάτιό της και αφοσιώθηκαν, μισοντυμένοι, στην αναψηλάφηση των παθών, θητεύοντας με ζήλο σε κορυφώσεις αιμοφόρων αγγείων, και οργάνωναν επιδρομές, αρχίζοντας από το μέτωπο, τις κατωφέρειες των παρειών, το πηδάλιο της μύτης και των αφτιών τους λοβίσκους, για να περιβρέξουν κατόπιν ακροθιγώς το στέρνο και τις παρειές ενώ, με απρόβλεπτες κινήσεις, αιφνιδιαστικές, πλαγιοδρομούσαν πότε στους ώμους, πότε στις κλειδώσεις των χεριών, πότε στα βλέφαρα, στο στέρνο και στις υπερούσιες διακλαδώσεις της μασχάλης, εμμένοντας στα στήθαία και στα περιτύλια, στον δελφικό κόμβο του ομφαλού, αλλά εξίσου και στις τρουλαίες διασταυρώσεις, στο επιγαστρικό θυελλώδες πτερύγιο, καθώς και στο ακατάσχετο κωπαίο, που αποζητούσε τον θησαυρό των αγαθών σε μια κοιλάδα διάσπαρτη με νυμφαίες πηγές και καταρρακτώδεις πτυχώσεις, ώσπου να πυκνώσει με υφάλμυρο φως το χρυσόγελο δέρας της, για να εισβάλει βελούδινο στα παλλόμενα βάθη των φλογισμένων ορχείων, με υπόκωφες –αλλά εύληπτες– κραυγές που προκάλεσαν, μέσω της μεσοτοιχίας, μια ρυθμικά κλιμακούμενη ανοδική τάση στον αποκοιμισμένο ισολογισμό του φαρμακευτικού αντιπροσώπου, ο οποίος διάβαζε μηχανικά ένα αθλητικό ένθετο, ξαπλωμένος στο διπλανό δωμάτιο με την πλάτη στα μαξιλάρια του τοίχου, το στόμα υγρό και τα πρεσβυπικά γυαλιά του θαμπωμένα στην άκρη της μύτης.

«Το σημαντικότερο στοιχείο των ερώτων είναι η πρόσκαιρη, έστω, χαρά που τους συνοδεύει. Γι' αυτό μερικοί ζωγράφοι απεικόνιζαν τους ανθρώπους του κύκλου τους σαν θεϊκές μορφές, με τη δικαιολογία ότι το θεϊόν είναι μια άλλη εκδοχή της ερωτικής καθημερινότητας», της είπε ύστερα από λίγο, γαλλιστί, ο Ιταλός, προσπαθώντας να κάνει μια επιστημονικοφανή φιλοφρόνηση που θα αποτελούσε ένα ενδεχόμενο εφιαλτήριο για τον επόμενο γύρο.

Η Θάλεια τού έκλεισε το στόμα μ' ένα ταχύπλοο φιλί και, μνημονεύοντας έμμεσα την ομόθυμη λαϊκή αντίδραση προς την αίτηση εισόδου στη χώρα από τους Ιταλούς, τον Οκτώβριο του 1940, απάντησε σθεναρά στο υπονοούμενο με ένα «Όχι!». Δεν παρέλειψε να χαμογελάσει και ταυτόχρονα κοίταξε το ρολόι της· πετάχτηκε, φόρεσε ένα βαθυπράσινο λινό φουστάνι με αραιή ύφανση, ένα μαύρο, κοραλλένιο λεπτό κολιέ, φρεσκάρισε το μακιγιάζ και έτρεξε στο ισόγειο να εκφωνήσει την ομιλία της, ενώ εκείνος γύρισε στο πλάι, χαμογελαστός, ν' αποκοιμηθεί μέσα σε ένα πέλαγος συγκεχυμένης ευδαιμονίας, κυριευμένος από την αυθόρμητη και μάλλον ακατέργαστη ακόμα σκέψη ότι «Οι ποιητές δεν αναγνωρίζουν επισήμως το θάνατο». Ονειρεύτηκε κάτι χρόνια γεμάτα ξένες ζωές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 ⇨ *Το κύκλωμα της Αμαντίν*

Ο ΚΑΡΟΛΟΣ ο Πέμπτος, αυτοκράτορας το επάγγελμα, έλεγαν ότι μιλούσε ισπανικά στον Θεό, γαλλικά με τους άντρες του, ιταλικά με τις κυρίες γενικώς και γερμανικά στο άλογό του. Ίσως το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει ότι η μόνη σταθερά της Ιστορίας είναι η μεταβλητότητα του αντικειμενικού φακού.

Γι' αυτό και θεωρήθηκε απλώς συμπτωματικό ότι, τη μέρα που η Θάλεια Δροσινού τελείωσε τις σημειώσεις της αποκαλυπτικής εργασίας της για τις «Ελληνίδες ηγέριες των προραφαηλιτών ζωγράφων» (εργασία που θα αποτελούσε γι' αυτήν το διαβατήριο προς την επόμενη βαθμίδα του πανεπιστημιακού κλιμακοστασίου), σε κάποιο αυστραλέζικο χωριό, τριάντα μίλια μακριά από την ακτή, έβρεξε σαρδέλες· οι επιστήμονες βεβαίωσαν ότι δεν πρόκειται για θαύμα· απλώς, τις σήκωσε η καταιγίδα από τη θάλασσα του Μπρισμπέιν και τις έφερε ολόφρεσκες και δροσερές, σαν λεπίδες ζωντανής, ουρανόπεμπτης μηχανικής.

Ήταν 7 Φεβρουαρίου. Και ενώ εμείς γιορτάζαμε σε εθνικό δίκτυο τα γενέθλια του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, οι αγρότες των Αντιπόδων μάζευαν ψάρια ευτυχισμένοι, λες και ζούσαν σε ενύπνιο μεσημεριανό λήθαργου, ύστερα από κυριακάτικο γεύμα με μπίρες μέχρι δακρύων, όπου συνήθως βρέχει απαστράπτοντα ασημένια δολάρια. Δεν τους απασχολούσε τόσο το ίδιο το γεγονός, όσο ότι έβρεχε το συγκεκριμένο είδος

ψαριού (και όχι σκουμπριά, που θα τα προτιμούσαν ασυζητητί). Εν πάση περιπτώσει, γέμιζαν τις τσέπες τους, καλάθια, πλαστικές σακούλες, φόρτωναν ολόκληρες καρότσες φορτηγών, τα ψυγεία όμως και η υποδομή του τόπου δεν επαρκούσαν για να τα συντηρήσουν, κι έτσι, σε λίγες μέρες, όλος ο τόπος σε ακτίνα δέκα μιλίων μύριζε ψόφιο ψάρι και, κατά συνέπεια, γέμισε γάτες.

Και επειδή η μυρωδιά του ψαριού, αποδεδειγμένα, παραπέμπει ευθέως σε ηδυπαθείς εκκρίσεις σωματικών υγρών του ανθρώπινου ζώου, ο επόμενος χειμώνας ευλόγως χαρακτηρίστηκε από εντυπωσιακή άνοδο του δείκτη γεννήσεων της νοτιώδους εκείνης αραιοκατοικημένης περιοχής. Οι γάτες παρέμειναν, τυπικά, σαρκοβόρες.

Ασχέτως αυτού, η εργασία της κυρίας Δροσινού (υπήρξε επιστήμων με έντονη θηλυκότητα, μολονότι πρόφερε με αρκετή κομπόση τα γερμανικά) τελειώνει ως εξής:

Ανακεφαλαιώνοντας για τις «Τρεις Χάριτες», η Αγλαΐα Κ. Ιωνίδου παντρεύεται τον Θ. Κορωνιό το 1854 [και πιθανολογούμε πως έχει γεννηθεί πριν από δεκαοκτώ τουλάχιστον χρόνια, γύρω στο 1836· ίσως αποκτά μια κόρη, την Καλλιόπη]. Η ξαδέλφη της Μαρία Κασσαβέτη γεννιέται το 1843, παντρεύεται στο Παρίσι τον γιατρό Ζαμπακό, κάνει δύο παιδιά, χωρίζει και επιστρέφει στο Λονδίνο ως Μαρία Zambaco. Πεθαίνει το 1914, στο Παρίσι, σε ηλικία εβδομήντα ενός ετών. Η Μαρί Σπάρταλη γεννιέται το 1844, παντρεύεται τον Στίλμαν και πεθαίνει σε ηλικία ογδόντα τριών ετών.

Και κλείνει με τη λυρικότροπη φράση: «Σαν να άναβε μέσα τους ερυθρά Πομπηία...», ενώ ακολουθούν οι λέξεις: «Κύκλωση με Μαρίες και Αμαντίν». Βρήκε κάποια σχέση της προαναφερθείσας Μαρίας Κασσαβέτη ή της ζωγράφου Σπάρταλη-Στίλμαν με την εξαφάνιση της απρόβλεπτης, επερχόμενης Αμαντίν; Άγνωστο.

Άγνωστο, διότι και η ίδια η Θάλεια Δροσινού χάθηκε ξαφνικά από το γιγαντιαίο οχηματαγωγό *Αίτνα* ταξιδεύοντας προς Πάτρα με προέλευση την Ανκόνα. Δεν αποκλείστηκε το ενδεχόμενο της αυτοκτονίας, της αυτοεξαφάνισης ή και της εγκληματικής ενέργειας ακόμη, αν και επικράτησε η άποψη ότι γλίστρησε απλώς από το κατάστρωμα λόγω των ισχυρών κλυδωνισμών του τεράστιου πλοίου και της καταρρακτώδους βροχής.

Έβρεχε όντως όλη τη νύχτα, αλλά εκείνη καθόταν ώς αργά σ' ένα υπόστεγο καπνίζοντας συνεχώς. Τα χείλη της έπαιρναν ώρα με την ώρα το σχήμα του κενού. Σαν να φιλούσε μέσα στον αέρα το μηδέν. Την είχε προσέξει κάποιος αξιωματικός του πληρώματος και την πλησίασε αναζητώντας αφορμή για προσέγγιση ανοικτού πρωτοκόλλου. Εκείνη τον ευχαρίστησε κάπως ψυχρά, σηκώθηκε απότομα και προχώρησε προς τις σκάλες της γέφυρας. Του έκανε εντύπωση το φόρεμά της, μαύρο, κολλημένο στο σώμα της, διάφανο σχεδόν από τα νερά, κι ένα μαύρο κοράλλι στο λαιμό, μάλλον ψεύτικο.

«Το βλέμμα της», είπε αργότερα ο έμπειρος θαλασσινός, «είχε κάτι λάμπεις σαν φωτεινές ραβδώσεις». Ψηλή, λεπτή, στα 43 της, ωραία ακόμα θα έλεγες, με ύφος απογειωμένου ερωδιού, τραβούσε την προσοχή των ενδιαφερομένων χωρίς κόπο. Βρέθηκαν τα κοκκινωπά γυαλιά της και μια μεγάλη ψάθινη τσάντα με διάφορα χαρτιά, καλλυντικά, τσιγάρα και τον φορητό της υπολογιστή.

Δεν την ξαναείδε κανείς. Ούτε και ασχολήθηκαν ιδιαιτέρως, εδώ που τα λέμε, οι Αρχές, γιατί είχε πια ξεσπάσει στην Ευρώπη ο λεγόμενος «Πόλεμος των Αγαλμάτων» και οι πάντες επιστρατεύτηκαν. Ο αριθμός των συμπτώσεων στο ζήτημα αυτό είναι τόσο μεγάλος, ώστε η πιθανότητα του τυχαίου άρχισε να διαταράσσεται.

Αλλά ιδού, εν πάση περιπτώσει, χάριν περιεργείας, οι αποσπασματικές σημειώσεις της Θάλειας Δροσινού για ένα μελλοντικό, εικονογραφημένο λεύκωμα με τις προσωπογραφίες και τα έργα των κοριτσιών, όπως διασώθηκαν, ταξινομημένες κατά κεφάλαια, στον υπολογιστή της:

1. *Please Ring Bell*

Το φθινόπωρο του 1848, στο Λονδίνο, εμφανίστηκαν κάποια ασυνήθιστα ζωγραφικά έργα με την υπογραφή «P.R.B.». Ο Τύπος τα υποδέχτηκε στην αρχή σκωπτικά και ανέλυσε την υπογραφή ως αρχικά της φράσης «Please Ring Bell» (Παρακαλώ Χτυπήστε Κουδούνι). Δεν άργησε να αποκαλυφθεί ότι αποτελούσαν τα αρχικά της «Προραφαηλιτικής Αδελφότητας» (Pre-Raphaelite Brotherhood), μιας ομάδας νεαρών καλλιτεχνών και τεχνοκρικών που –ως αντίδραση στη βιομηχανική επανάσταση– επιζητούσαν να δώσουν στη ζωγραφική τους την αγνότητα που θεωρούσαν πως είχε η τέχνη πριν από τον Ραφαήλ, αξιοποιώντας δηλαδή την καθαρότητα του χρώματος και την απλότητα της γραμμής της φλαμανδικής τέχνης και της πρώιμης ιταλικής Αναγέννησης. Επέλεγαν τα θέματά τους κυρίως από τη Βίβλο, από αρχαίους θρύλους και από τη μεσαιωνική λογοτεχνία. Η αδελφότητα υπέστη σκληρή κριτική από προσωπικότητες όπως ο Κάρολος Ντίκενς, βρήκε όμως υποστήριξη στο πρόσωπο του θεωρητικού της τέχνης Τζον Ράσκιν· το κίνημα εξαπλώθηκε και έγινε της μόδας, σε σημείο που να θεωρείται ως το πιο ενδιαφέρον καλλιτεχνικό γεγονός της βικτωριανής Αγγλίας. Την εποχή αυτή, που σε ολόκληρο τον δυτικό κόσμο ξεσπούν επαναστάσεις και προκαλούνται ραγδαίες ανακατατάξεις, η Μεγάλη Βρετανία βρίσκεται στο απόγειο της ευημερίας της. Είναι η περίοδος όπου

η Δύση παράγει βιβλία όπως ο *Μόμπι Ντικ* του Μέλβιλ, τα *Φύλλα χλόης* του Ουίτμαν, η *Κυρία Μποβαρί* του Φλομπέρ και η *Κυρία με τις καμέλιες* του νεότερου Δουμά, ο *κόμης Μοντεχρίστος*, η *Ιστορία της Αγγλίας* του Μακόλεϊ και εκδίδεται το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, ενώ ξεφυτρώνουν *Τα άνθη του κακού* που έσπειρε ο Μποντλέρ. Ανθεί η γαλλική, κυρίως, ζωγραφική (Ντεγκά, Κουρμπέ, Ενγκρ, Μιλέ κ.ά.), η Ευρώπη ακούει Βέρντι, Σούμαν, Λιστ, Βάγκνερ και Μπραμς, ενώ ο Μπουλ θεμελιώνει τη συμβολική λογική στα μαθηματικά, προαναγγέλλοντας, θεωρητικά, τους υπολογιστές.

Κατά την εκστρατεία των Αγγλογάλλων στην Κίνα, οι *Τάιμς* του Λονδίνου έγραφαν με χαρακτηριστική τρυφερότητα: «Για κάθε χριστιανική εκκλησία που καταστρέφεται, να ισοπεδώνονται εκατό βουδιστικοί ναοί, για κάθε σκοτωμένο Ευρωπαίο, να θανατώνονται, ύστερα από βασιανιστήρια, χίλιοι επαναστάτες, αδιάφορο αν είναι γέροι ή γυναικόπαιδα». Παράλληλα, ο Γάλλος στρατηγός Μοντομπάν, που είχε λεηλατήσει και στη συνέχεια πυρπολήσει το ανάκτορο του Πεκίνου, τιμήθηκε από τον Τρίτο Ναπολέοντα «για τις υπέροχες στρατηγικές του ικανότητες» όταν οι δυνάμεις του πυροβολικού του κατατρόπωσαν, πάνω σε κάποιο ξύλινο γεφυράκι, μια χούφτα Κινέζους ντυμένους με μεσαιωνικές πανοπλίες και οπλισμένους με δόρατα και ξύλινα σπαθιά, οι οποίοι νόμιζαν πως παίρνουν μέρος σε κάποιο τελε-

τουργικό δρώμενο ή σε θεατρική παράσταση των καλόψυχων και φιλόνητων χριστιανών. (Μεταξύ των λαφύρων, ο γενναίος στρατηγός πήρε κι ένα λαμπρό μαργαριταρένιο κολιέ που το χάρισε στην αυτοκράτειρα Ευγενία της Γαλλίας.)

2. Ιωνίδης

Η Ελλάδα ολόκληρη έχει πληθυσμό λιγότερο από ένα εκατομμύριο κατοίκους. Στο Λονδίνο, μεταξύ άλλων ομογενών, θάλλει ο Κωνσταντίνος Ιωνίδης. «Ο πατέρας του ήταν παπάς στην Καισάρεια» αργότερα πήγε στην Πόλη, λειτουργούσε στο Κοντοσκάλι, όπου και πέθανε. Άφησε δύο αγόρια και τρία κορίτσια. Η μητέρα του, Δεσποινού, έβαλε τον Κωνσταντίνο, οκτώ ετών, να δουλέψει στο μαρμαράδικο ενός θείου του. Αλλά δεν άντεξε. Οι σκόνες από τα τριβεία τον πείραξαν στα μάτια. Έτσι, πήγε υπηρέτης στο κατάστημα υφασμάτων του Χατζή-Μανολάκη Καμάρα. Μπήκε γρήγορα στα μυστικά της δουλειάς και στο τέλος έγινε συνεταίρος του. Πήρε μάλιστα το παρατσούκλι «Ιπλικτός» (*iplik* εννοούν στα τουρκικά τα νήματα). Κέρδισε πολλά χρήματα, πάντρεψε και καλοπροίκισε τις αδελφές του στο τέλος παντρεύτηκε και ο ίδιος, με προξενιό, τη Μαριώρα του αδαμαντοπώλη Σεντουκάρη της Κωνσταντινούπολης (ο οποίος έμεινε στην ιστορία από ένα υπέροχο πετράδι ονόματι *Δράκος έσχατος*, που έχει κόψει σε ανάμνηση του ενδέκατου Παλαιολόγου). Έκαναν δέκα παιδιά, αυτά που αργότερα δημιούργησαν ολόκληρη δυναστεία στην Αγγλία. Ένας από τους τελευταίους απογόνους τους πέθανε στα τέλη της δεκαετίας του 1970 (ήταν φυσιοδίφης, πασίγνωστος από τις μελέτες του για τα ερπετά). Όταν ξέσπασε η ελληνική επανάσταση του 1821, ο Ιωνίδης έχασε όλη του την περιουσία και άρχισε από το μηδέν. Μετά την πρώτη μπόρα των διωγμών έπιασε δουλειά

σ' έναν Άγγλο μεσίτη και, μόλις μάζεψε 50 ρουπίδες, εγκαταστάθηκε στο Λονδίνο. Λέγεται ότι εκείνος καθιέρωσε την ονομασία «τσίπι» για ορισμένου είδους φτηνά υφάσματα (από τις συναλλαγές του με εμπόρους του City). Έβγαλε πολύ γρήγορα τόσα χρήματα, ώστε κατέθεσε στην τράπεζα ένα τεράστιο ποσό, υπό τον όρο ότι ούτε ο ίδιος ούτε τα παιδιά του δεν θα μπορούν να αποσύρουν το κεφάλαιο και μόνο οι τόκοι θα πήγαιναν σε δωρεές προς την Ελλάδα. Θεωρείται από τους μεγάλους ευεργέτες του τόπου. Με χρήματά του ιδρύθηκε η Ιωνίδειος Σχολή στον Πειραιά και η Βιβλιοθήκη της Βουλής. Πέθανε στην Αθήνα το 1852, όταν η Μαρία Κασσαβέτη έκλεινε τα εννέα και η Αγγαία Κορωνιού ετοιμαζόταν για το γάμο της» (βλ. *Ταιμπιδάρος*). Το άγαλμά του καταστράφηκε.

3. Μεσίται και υπάλληλοι

Το 1838 ο ποιητής Αλέξανδρος Σούτσος επισκέπτεται το πνιγμένο στην υγρασία και τους καπνούς Λονδίνο και σημειώνει σκωπτικά:

*Ποία κίνησις ανθρώπων
ποίος κρότος οχημάτων
ποία δε και γαιανθράκων
κάπνισις εκ των δωματίων
ήτις και της γης την πάσαν
επιφάνειαν μαιίνει
και τον δίσκον του ηλίου,
αν φανεί ποτέ, ωχραίνει...*

Για τους Έλληνες που ζούσαν στην πόλη αυτή, ο συγγραφέας του *Λουκή Λάρρα* Δημήτριος Βικέλας, που ήταν ξάδελφος του Ιωνίδη από τη μητέρα του (οι γιαγιάδες τους ήταν αδελφές), γράφει:

«Μετοικήσαντες οι περισσότεροι εις την

Αγγλίαν μετά την καταστροφή της Επαναστάσεως και την μακράν περίοδο των κοινών ταλαιπωριών, εθαμβώθησαν από την λάμπριν του ανωτέρου πολιτισμού, εντός του οποίου μετεφυτεύθησαν. Τον πολιτισμό όμως τούτον εξεπροσώπουν εις τα όμματά των οι μεσίοι και οι υπάλληλοι, όσους έβλεπαν εις τα γραφεία των, και αι υπηρέτριαι εις τας οποίας ενεπιστεύοντο την επί το αγγλικότερον ανατροφήν των τέκνων των. Σχέσεις μετ' Αγγλων ανωτέρας περιωπής δεν ήτο εύκολον να συνάψουν. Ο φόβος των ήτο μη δώσουν αφορμήν περιφρονητικών επικρίσεων εις τους υπηρέτας των, ως μη συμμορφούμενοι προς τα αγγλικά ήθη και έθιμα. Τα τέκνα των, κατά την αγγλικήν συνήθειαν, διήρχοντο όλην την ημέραν εις το υπερώον με τας τροφούς των, αι οποίαι εξ εγωισμού πατριωτικού δεν απέκρυπταν την περιφρόνησίν των προς παν ό,τι ξενικόν. Εκεί τα τέκνα ως πρώτην και μόνην γλώσσαν εμάνθαναν εξ ανάγκης την αγγλικήν. Οι γονείς, διά να συνεννοώνται ακόπως με τα τέκνα των, απέμαθαν να ομιλούν προς αυτά την γλώσσαν των και κατέφευγαν [επίσης] εις την αγγλικήν, την οποίαν ατελώς εγνώριζαν και ατελέστερα επρόφεραν, προς αύξησιν της περιφρονήσεως των τροφών, περιφρονήσεως την οποίαν μετέδιδαν και εις τα τέκνα.

«Ίδού πώς ανετράφη η πρώτη γενεά των εις το Λονδίνον γεννηθέντων Ελλήνων. Αλλ' οπωσδήποτε, η γενεά εκείνη εξηκολούθει να εννοεί και να ομιλεί την ελληνικήν με τους γονείς της, έστω και με αγγλικήν προφοράν και με αγγλισμούς εις τας εκφράσεις. Τι συνέβη όμως έκτοτε; Οι νέοι και αι νέαι της νέας γενεάς απετέλεσαν τα νέα συνοικέσια. Μεταξύ των λαλούν αγγλιστί. Μετά τον θάνατον των γονέων των δεν έχουν πλέον αφορμήν να ομιλούν την ελληνικήν, η οποία κατέστη ξένη εις τα τέκνα των. Η Εκκλησία μένει εισέτι ως σημείον ενώσεως και σύμβολον της καταγωγής

των. Αλλά βαθμηδόν εκλείπει το κύριον χαρακτηριστικόν του εθνισμού των: η γλώσσα. Δεν έγιναν ακόμη Άγγλοι, ίσως διότι οι Άγγλοι δεν τους παραδέχονται ακόμη ως τοιούτους. Τους αποκαλούν Έλληνας του Λονδίνου. Βαθμηδόν θ' απορροφηθούν από τον ωκεανόν του μεγάλου αγγλικού έθνους και τα ονόματά των μόνα θα μαρτυρούν την ελληνικήν καταγωγήν των». (*Η ζωή μου*, 1908)

Το 1851 στη Διεθνή Έκθεση του Λονδίνου παίρνει μέρος και η Ελλάδα, για πρώτη φορά ως ελεύθερο κράτος, εκθέτοντας μία χρυσοποίκιλη ελληνική ενδυμασία, δύο μαρμάρινα αντίγραφα αναγλύφων του Παρθενώνα και έναν ξυλόγλυπτο σταυρό, έργο του κληρικού Αγαθάγγελου Τριανταφύλλου, καθηγητή της ξυλογραφίας στο Πολυτεχνείο Αθηνών. Επίσης εκθέτουν μέλι, σφουγγάρια, σαπουνόχωμα της Μήλου και θηραϊκή γη. Όλα σχεδόν τα εκθέματα τιμήθηκαν με μετάλλια. Την έκθεση επισκέπτεται και θαυμάζει και ο Φλομπέρ. Τον πολυτελέστατο κατάλογο της έκθεσης συντάσσει και τυπώνει στα ελληνικά ο εφοπλιστής, εκδότης της θρυλικής εβδομαδιαίας εφημερίδας *Βρετανικός Αστήρ* και συγγραφέας της *Ηρωίδος της Ελληνικής Επαναστάσεως* Στέφανος Ξένος [βλ. σελ. 85], αντεραστής κατόπιν του μεγαλέμπορου όπλων Βασιλείου Ζαχάρωφ [βλ. σελ. 83]. Ο Ξένος είχε μακρινή συγγένεια με την οικογένεια Ιωνίδη και κοντά τους πρωτοβρήκε δουλειά όταν έφτασε στο Λονδίνο. Η ναυτιλιακή επιχείρηση που ίδρυσε συνεργάστηκε με πολλούς Έλληνες εμπόρους, μεταξύ των οποίων και με τους αδελφούς Κασσαβέτη.

Στη δεκαετία του 1860 ποζάρουν για τους προραφαηλίτες τρεις ωραίες γόνοι της ελληνικής αποικίας του Λονδίνου, γνωστές ως *Οι τρεις Χάριτες*, με τις οποίες ήταν ερωτευμένοι οι μισοί καλλιτέχνες του Λονδίνου. Πρόκειται για τη Μαρία Κασσαβέτη, την ξαδέλφη της Αγλαΐα Κορωνιού και τη φίλη τους Μαρί

Σπάρταλη. Και οι τρεις ήταν ευκατάστατες, με καλλιτεχνικές ανησυχίες και ανεξάρτητοι χαρακτήρες. «Πέφταμε όλοι στα πόδια τους και, φυσικά, ο καθένας από μας φλεγόταν από την επιθυμία [τουλάχιστον] να τις ζωγραφίσει», θυμάται στα απομνημονεύματά του ο ζωγράφος Θωμάς Αρμστρονγκ.

4. Μούσα πρώτη

Το 1842 παντρεύονται στην εκκλησία του Σωτήρος ο Δημήτριος Κασσαβέτης από τη Ζαγορά και η Ευφροσύνη Κωνσταντίνου Ιωνίδα. Στις 16 Ιουνίου του επόμενου έτους βαπτίζεται στην ίδια εκκλησία η κόρη τους Μαρία-Τερψιθέα. Ανάδοχος, ο Α. Κ. Ιωνίδης. Η Μαρία, κατά τις περιγραφές, «συνδύαζε ακαταμάχητη ελκυστική ομορφιά, μελαγχολία και ξεγνοιασιά μοιάζοντας, ταυτόχρονα, ευάλωτη». Μικρή, είχε ποζάρει για τον νεαρό, τότε, ζωγράφο G. F. Watts. Είναι πασίγνωστο το έργο του «Παιδί με τούρκικη ενδυμασία» όπου ζωγράφισε τη Μαρία με γαλαζοπράσινο ρούχο μπροστά σ' ένα κόκκινο ανάκλιτρο. Παρεμπιπτόντως, στο σπίτι του Ιωνίδα ο Ουάτς, που ονομάστηκε αργότερα «Μιχαήλ Άγγελος της Βικτωριανής εποχής», συνάντησε τον Θεόφιλο Καίρη (κυνηγημένο από τη Σύνοδο της ελληνικής Εκκλησίας) και φιλοτέχνησε το πορτρέτο του, που βρίσκεται σήμερα στην Εθνική Πινακοθήκη των Αθηνών. Αργότερα η Μαρία ποζάρει για τέσσερις πίνακες του Ντάντε Γκαμπριέλ Ροσέτι, αλλά κυρίως σε πάρα πολλά έργα του Μπερν-Τζόουνς. Την απεικόνισε ως Αφροδίτη ή ως Θέρος, ντυμένη με διάφανο πέπλο (ενώ στην ίδια σειρά των «Εποχών» είχε απεικονίσει τη σύζυγό του, Τζορτζιάννα, ως Χειμώνα)· η Μαρία κυριαρχεί επίσης ως γόησσα Νιμούη στον

Ντάντε Γκαμπριέλ Ροσέτι: Μαρία

περίφημο πίνακα «Το ξεμούλισμα του Μέρλιν» (λέγεται ότι μόλις το έργο αυτό τελείωσε, ο ζωγράφος, έντονα επηρεασμένος από τον πρόσφατο χωρισμό τους, αναγκάστηκε να μείνει για αρκετές εβδομάδες στο κρεβάτι, υποφέροντας από νευρικό κλονισμό)· εντέλει θριαμβεύει ως βασίλισσα της Θράκης στον πίνακα «Φυλλίς και Δημοφών»· να μην ξεχάσουμε και την υπέροχη ακουαρέλα της «Κίρκης» για την οποία ο Ράσκιν έγραψε ότι «είναι μια μάγισσα πράγματι ... εξάισια πάντα ... Τα μαγικά φάρμακα που δίνει στους άνδρες είναι ανάμεικτα ... με κρασί, γάλα και δημητριακά, τα τρία βασικά συστατικά που στηρίζουν τη ζωή — και είναι δικό τους το λάθος αν, από αυτά, εκείνοι μετατρέπονται σε γουρούνια». Γράφει η Π. Φιτζέραλντ: «Ο πατέρας της Μαρίας», ο μελαγχολικός Δημήτριος «Χατζή» Κασσαβέτης [kasavet στα τουρκικά σημαίνει «θλίψη»] «καταγόταν από τη Σύρο με ρίζες στη Ζαγορά του Πηλίου [έναν πρόγονό του υπήρξε δάσκαλος του Ρήγα], με σπίτι στην Ερμούπολη [στην περιοχή Τερψιθέα].

Γιατί με ναιάζουν εμένα αυτές οι τρεις; Γιατί είναι ωραίες; Γιατί είναι Ελληνίδες; Γιατί εμπλέκονται στη Ραί της Τέχνης ως θύτες και θύματα ή γιατί ο ερωτισμός τους διακέεται μέχρι σήμερα στα πέπλα, καλυμμένος από τα πέπλα της βικτωριανής παρωδίας; Γράφει ο Ροϊδης: «Η μυθολογία αυθεντιαν αποδίδει ερωτικούς παρεκτροπών εις τας Χάρπτας, ίσως διότι ήσαν πάντοτε ομού και αι τρεις». Αντιθέτως, για τις «Χάρπτες» της Αγγλίας, ιδίως δε για τη Μαρία Κασσαβέτη, η ερωτική υπερβολή διατέλεσε διαρκώς και ασπείρευτη «πηγή μεγαλείου».

Μπερν-Τζόουνς: Μύλος [Οι Τρεις Χάριτες]

Μολονότι στην Αλεξάνδρεια πέτυχε ως έμπορος βαμβακιού, οι Έλληνες του Λονδίνου τον έβλεπαν με μισό μάτι, λόγω των ανατολίτικων, νωχελικών τρόπων του. Όταν πέθανε ο Κασσαβέτης, σαράντα επτά χρονών, στο Παρίσι, η πρωτότοκη Μαρία-Τερψιθέα είχε μόλις κλείσει τα δεκαπέντε. Είχαν ήδη πεθάνει τρία αδέρφια της και ζούσε μόνο ο Αλέξανδρος, έντεκα χρόνια μικρότερός της. Η οικογένεια έφθασε στο Λονδίνο και την κηδεμονία της ανέλαβε η κεφαλή του οικογενειακού πανθέου, ο Κωνσταντίνος, ο λεγόμενος «Ζευς» ή «Κεραυνός», εγγονός του Ιπλικτή. Ο αδελφός του Κεραυνού, Αλέξανδρος και αυτός, ήταν επίσης μακρινός συλλέκτης έργων τέχνης και αναγνωρισμένος πάτρωνας των καλλιτεχνών της εποχής.

γνωρισμένος πάτρωνας των καλλιτεχνών της εποχής.

5. Κεραυνός εν αιθρία

Ο Ζευς, πλούσιος χρηματομεσίτης, υπήρξε ένας από τους σπουδαιότερους συλλέκτες της Αγγλίας εκείνης της εποχής. Η συλλογή του περιλάμβανε έργα των Ντελακρουά, Μιλέ, Ντεγκά, Ροσέτι και βέβαια του Μπερν-Τζόουνς (με σημαντικότερο τον οριζόντιο «Μύλο», όπου απεικονίζονται και οι «Τρεις Χάριτες» μαζί). Η συλλογή του ανήκει σήμερα στο Κληροδότημα Ιωνίδη του Μουσείου Βικτωρίας και Αλβέρτου και μπορεί να την επισκεφθεί κανείς στην ιδιαίτερη πτέρυγα του ημιώροφου αριστερά. «Ο Ζευς καταγόταν από μεγάλη φαναριώτικη οικογένεια. Η περιουσία τους στην Κωνσταντινούπολη κατασχέθηκε από τους Τούρκους. Ο Κωνσταντίνος απέδρασε στην Αγγλία με τη σύζυγό του, που φορούσε στο λαιμό πέντε χρυσά νομίσματα ως κεφάλαιο ασφαλείας. Πίσω τους άφησαν τη γιαγιά που είχε χάσει τα μυαλά της πριν από χρόνια, όταν βρήκε τον άντρα της [τον προπάππου της Μαρίας] σταυρωμένο από τους Οθωμανούς

έξω από την πόρτα του σπιτιού τους» (γράφει η Φιτζέραλντ). Στους Ιωνίδηδες εργάστηκε για ένα διάστημα και ο Πέτρος-Ιωάννης Καβάφης, ο πατέρας του Αλεξανδρινού ποιητή. Τόσο στο Μάντσεστερ όσο και στο Λονδίνο οι Ιωνίδηδες διέπρεψαν ως εισαγωγείς βαμβακιού και τη δεκαετία του 1860 πολιτογραφήθηκαν Βρετανοί πολίτες.

6. Έκφραση της Μ.

Μερικές πηγές θεωρούν ότι η Μαρία γεννήθηκε στην Αθήνα. Άλλοι βεβαιώνουν ότι γεννήθηκε στο Λονδίνο. Ο Άγγουτ γράφει ότι γεννήθηκε στις 29 Απριλίου, και μάλιστα στο πατρικό της, στο Τολς Χιλ. Απόγευμα με φως και παράξενη ζέση. Η Μαρία περιγράφεται ως ιδιότροπη, ξεροκέφαλη, προικισμένη με καλλιτεχνικό ταλέντο και εξαισία, μποτιτσελική ομορφιά. Ο Αλέξανδρος Κ. Ιωνίδης καταγράφει αργότερα, στα απομνημονεύματά του, τη σκηνή που την αντίκρισε στο μπάνιο γυμνή, παιδάκι αυτός, τρέμοντας, κι αυτή στα είκοσι πέντε, με κατακόκκινα μαλλιά κυματιστά και ιριδίζουσα λευκή επιδερμίδα. Ο Μπερν-Τζόουνς γράφει σ' έναν φίλο του: «Γεννημένη στα ριζά του Ολύμπου [Σ.τ.Μ.: πρόκειται άραγε για μεταφορική έκφραση ή πραγματική πληροφορία;], όχι μονάχα ήταν αλλά και φαινόταν πρωτόγονη· και το κεφάλι εκείνο ... ο τρόπος που στεκόταν και γύριζε ... Κι εμένα μ' έζωναν τα φίδια» (επί λέξει: «σαν να έπεσα σε ανθισμένο θάμνο πρωινής κραταιγόνας»). Λένε ότι το αριστερό της προφίλ ήταν διαφορετικό από το δεξί· αλλά και ανφάς το πρόσωπό της ήταν πάλι διαφορετικό. Ο λαϊμός της περιγράφεται από τους ποιητές «δώδεκα φιλιά» μακρύς. Οι γάμπες της ισοδυναμούσαν με εισιτήρια πρώτης θέσεως για την Κόλαση. Οι γοφοί της ευωδίαζαν χελιδνόψαρο. Όμως το πιο ελκυστικό στοιχείο ήταν η έκφρασή της: αόριστα πικραμένα σαν να φού-

σκωνε μέσα της, διαρκώς, ένα εκθαμβωτικό φθινόπωρο. Ο λαλίστατος Ροσέτι, σε επιστολή του προς την άλλη ηγερία του, Τζέιν, σύζυγο του ποιητή και σχεδιαστή Ουίλιαμ Μόρις, περιγράφει με τα λαμπρότερα γλωσσικά χρώματα την ομορφιά της.

7. Ο αμφιλεγόμενος δόκτωρ

Στις 20 Ιουλίου 1861 όμως, η Μαρία, δεκαοκτώ χρονών, παντρεύεται ξαφνικά τον «ταπεινής καταγωγής» Κωνσταντινουπολίτη Δημήτριο Αλεξάνδρου Ζαμπάκο, γιατρό της ελληνικής κοινότητας. «Ο γιατρός μπορεί να κριθεί μόνο από το μοναδικό γράμμα του που σώθηκε» (γραμμένο είκοσι χρόνια αργότερα), λέει η Φιτζέραλντ. Σ' αυτό εμφανίζεται ευγενικός, ανήσυχος και ανιαρός, και περιγράφει τον εαυτό του ως ειδήμονα στην “*capricieuse santé des personages distinguées*”. Για χάρη του λοιπόν [ή προκειμένου να απομακρυνθεί από το συντηρητικό οικογενειακό περιβάλλον;] η Μαρία εγκατέλειψε τη ζωή του Λονδίνου και το αρχοντικό των Ιωνίδηδων και εγκατάθηκε σ' ένα σπίτι κοντά στα Ηλύσια Πεδία των Παρισίων. Σώζεται ένα πορτρέτο του, έργο του Ουάτς κι αυτό, καμωμένο τη χρονιά του γάμου τους, όπου ο τριαντάχρονος γιατρός ατενίζει, με σταυρωμένα χέρια και ελαφρό στραβισμό, το ξύλινο δάπεδο. Η πλούσια βιβλιογραφία του περιλαμβάνει διάφορες μελέτες για τη λέπρα και τη σύφιλη. Στη χορταστική *Αλληλογραφία Γκαμπριέλ Ροσέτι και Τζέιν Μόρις* (Οξφόρδη 1976) ο Ζαμπάκος αναφέρεται ως Δημήτριος Τ. και όχι Α. Είναι άλλος; Δεν είναι απολύτως βεβαιωμένο ότι ο κατοπινός πασάς και ο σύζυγος της Μαρίας είναι το ίδιο πρόσωπο, αλλά οι πιθανότητες να υπάρχουν στο Παρίσι, την ίδια εποχή και με το ίδιο όνομα, δύο φιλότεχνοι Έλληνες δερματολόγοι, είναι πολύ περιορισμένες, νομίζω. Πάντως, η Μαρία υπογράφει

από δω και στο εξής στα έργα που φιλοτέχνησε «M. T. Zambacco fecit [εποίησε]», όπου το T. είναι προφανώς το μεσαίο της όνομα: Τερψιθέα.

[Το επίθετο απαντά στη βιβλιογραφία και με τις μορφές Ζαμπάκης, Ζαμπάκος και Ζαμπακλής· η οξύτονη μορφή του, Ζαμπάκος, που επικράτησε, ίσως προέρχεται από επιρροή της γαλλικής προφοράς. Η λέξη παράγεται από την τουρκική *zambak* που σημαίνει κρίνος, νάρκισσος, και η οποία έχει διατηρηθεί και στα νέα ελληνικά ως *ζαμπάκι* (έτσι το ανθολογεί, λ.χ., ο Ελύτης στο *Άξιον Εστί*). Το όνομα αναφέρεται πάντως και ως ιταλικής προέλευσης. Εκφράζεται και η πιθανή παραφθορά του Ταμπάκης / Ταμπάκος.]

Το λεξικό του *Ηλίου* αποκαλεί τον Ζαμπάκο (που γεννήθηκε το 1831 ή το 1829) επιφανή Έλληνα γιατρό ο οποίος σπούδασε στο Παρίσι, έγινε διδάκτωρ και ειδικεύτηκε στις αφροδίσιες και δερματικές νόσους. Από το 1872 διορίστηκε γιατρός του σουλτάνου και έμεινε τα καλοκαίρια στην Πόλη και τους χειμώνες στο Κάιρο. Ανέπτυξε μεγάλη επιστημονική δραστηριότητα και τιμήθηκε με πολλές διακρίσεις, τίτλους και παράσημα διαφόρων χωρών, μεταξύ άλλων, δε, και της γαλλικής Λεγεώνας της Τιμής, τον ελληνικό σταυρό του Σωτήρα και, στην Τουρκία, με τον τίτλο του πασά. Το 1886 περιηγήθηκε τα νησιά του Αιγαίου και την Κρήτη για να μελετήσει τους λεπρούς. Το 1893 τον κάλεσε το Πανεπιστήμιο Αθηνών να αναλάβει την έδρα της δερματολογίας αλλά, άγνωστο (;) γιατί, η διαδικασία δεν ολοκληρώθηκε. Εν τούτοις, το 1901 συμμετέχει επίσημα στο Ιατρικό Συνέδριο Αθηνών. Το 1910 χρηματοδοτεί με 10.000 φράγκα διαγωνισμό του Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως για τη συγγραφή μελέτης περί Βυζαντίου. Πέθανε στις 27 Νοεμβρίου 1913 στα ανάκτορα του χεδίβη της Αιγύπτου και η σορός του μεταφέρθηκε με πολλές τιμές στην Πόλη, όπου

Τζ. Φ. Ουάτς: Ο δρ Δημήτριος Ζαμπάκος (λάδι σε χαρτόνι, 1861)

αναπαύθηκε στον οικογενειακό τους τάφο. Οπωσδήποτε παρακάμπτονται τα περί «ταπεινής καταγωγής», που προφανώς είναι εκδήλωση υπεροψίας της πεθεράς του, κυρίας Ευφροσύνης Κασσαβέτη (της τρομερής «Δούκισσας»). Από την εγκυκλοπαίδεια του *Πυρσού* μαθαίνουμε περισσότερες λεπτομέρειες, αλλά δε γίνεται λόγος περί Λονδίνου: Ο Ζαμπάκος γεννήθηκε στο Νιχώρι της Κωνσταντινούπολης (τοποθεσία που συγκίνησε κάποτε και τον Κ.Π. Καβάφη) «εξ ευγενούς ελληνικής οικογενείας. Μετά την εγκύκλιον παιδείου ενεγράφη εν τη Ιατρική Σχολή της Κωνσταντινουπόλεως, μετά βραχύ όμως απεδήμησεν εις Παρισίους ένθα εξηκολούθησε και επεράτωσε τας ιατρικάς αυτού σπουδάς. Επιτυχών εν διαγωνισμώ εγένετο εν αρχή μεν βοηθός, είτα δε επιμελητής της κλινικής του περιωνύμου καθηγητού της αφροδισιολογίας Ricord» του οποίου έγινε και βοηθός. Κατά το διάστημα αυτό έτυχε και ιδιαίτερας τιμής (με μετάλλιο) για την επιτυχή του δράση στα νοσοκομεία. Έγινε Γάλλος υπήκοος και διατέλεσε αντιπρόεδρος της Ελληνικής Ιατρικής Εταιρείας Παρισίων. Ύστερα από λίγο όμως, οικογενειακές υποθέσεις και η προτροπή της οθωμανικής κυβέρνησης τον έπεισαν να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη και να αναλάβει την οργάνωση της εκεί Ιατρικής Σχολής και των νο-

σοκομείων. Η οθωμανική κυβέρνηση δεν τήρησε, φαίνεται, τις υποσχέσεις που του είχε δώσει, ο Ζαμπακός όμως αφοσιώθηκε σε μελέτες και στην άσκηση της επιστήμης του, τόσο εκεί όσο και στο Κάιρο όπου διαχειμάζε, ώστε σύντομα να καταλάβει προέχουσα θέση μεταξύ των γιατρών. Οι πάντες, από τον σουλτάνο ως τον χεδίβη και μέχρι τον φτωχότερο πολίτη, έτρεχαν σ' αυτόν. Εξ ου και τιμήθηκε με τον τίτλο του πασά. Δημοσίευσε πάνω από πενήντα μελέτες — οι περισσότερες στα γαλλικά και ελάχιστες στα ελληνικά. Κυριότερο έργο του είναι το *Les lépreux ambulants de Constantinople* (1897, πολυτελής έκδοση 500 σελίδων in folio με χρωμογραφικές εικόνες) που βραβεύθηκε από το Γαλλικό Ινστιτούτο και την Ιατρική Σχολή του Παρισιού. Η κύρια θέση του Ζαμπακού υπήρξε — αντίθετα με την κοινή πεποίθηση — ότι η λέπρα δεν είναι μεταδοτική ασθένεια. Στήριζε τα συμπεράσματά του σε χίλιες εξακόσιες περιπτώσεις που είχε παρακολουθήσει επί σαράντα χρόνια. Παρά ταύτα, οι απόψεις του παρέμειναν συζητήσιμες. Συνέχισε πάντως να δημοσιεύει μελέτες τόσο για τη λέπρα όσο και για τη σύφιλη, τη χολέρα κ.ά. Το σύγγραμμά του *Οι ευνούχοι του παρόντος και του παρελθόντος* (Παρίσι 1911) συνέβαλε στην καταστολή του εθίμου του ευνουχισμού. «Εραστής των και λάτρης του ωραίου είχε καταρτίσει λαμπράν συλλογήν καλλιτεχνημάτων». Με διαθήκη άφησε σημαντικό ποσό στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, μέσω του οποίου προκηρύχθηκε ιατρικός διαγωνισμός με το όνομά του.

Ο Ζαμπακός ξαναεμφανίζεται στο προσκήνιο, πρόσφατα, όταν αναούρθηκε ένα άρθρο του — ημερολόγιο εργασίας, που είχε δημοσιευθεί το 1882 στο εγκυρότατο γαλλικό επιστημονικό περιοδικό *Ο Εγκέφαλος* και εκδόθηκε σε βιβλίο (εκδόσεις «Σωλήν») έναν αιώνα αργότερα, όπου περιγράφει την αγωγή που εφάρμοσε για τη θεραπεία του αυνανισμού σε δύο αδελφές έξι και δέκα ετών (την

εποχή εκείνη η συγκεκριμένη μορφή απολαυστικού αυτοσχεδιασμού θεωρείται εγγενώς παθολογική κατάσταση). Η θεραπεία περιλάμβανε σωματικές ποινές όπως μαστίγωμα, ζουρλομανδύα, δέσιμο πάνω στο κρεβάτι και, εντέλει, καυτηριασμό των γλουτών με πυρωμένη βελόνα και, ως αποκορύφωμα, τον καυτηριασμό της κλειτορίδας, των μεγάλων χειλέων και της εισόδου του κόλπου. Ο Ζαμπακός περιγράφει γλαφυρά τον καυτηριασμό της εξάχρονης, επί λέξει, ως εξής: «Τότε, σήκωσα το πυρωμένο σίδερο, αλλά περιορίστηκα να της καυτηριάσω την κλειτορίδα με μικροσκοπική λάμα διαμέτρου τριών χιλιοστών, πυρακτωμένη σε λάμπα οιονοπνεύματος. “Αν το ξανακάνεις”, της είπα, “θα σε κάψω αλύπητα με τον πυρωμένο λουστό”. Λίγες μέρες αργότερα επαναλαμβάνεται ο καυτηριασμός. “Την έκαψα τρεις φορές στα μεγάλα χείλη και μία στην κλειτορίδα και, για να τιμωρήσω την ανυπακοή της, της καυτηρίασα τους γλουτούς και τους λαγόνες με ένα πελώριο σίδερο». Τέσσερις μέρες αργότερα, “τρίτος καυτηριασμός στη μικρή που έκλαιγε με λυγμούς και ούρλιαζε», ενώ, έναν μήνα μετά, «καυτηρίασα την κλειτορίδα και την είσοδο του κόλπου και στις δύο αδελφούλες». Και παρακάτω εξηγεί ότι, αναισθητοποιώντας εν μέρει με τον τρόπο αυτό τα γεννητικά τους όργανα, είναι αναμενόμενο να μειώνεται και η επιθυμία τους να τα αγγίζουν. Για να απαλύνει δε τον τρόπο που προκαλούσε στα παιδιά η θέα και μόνο των οργάνων των βασιανιστηρίων, αρχίζει να σκέφτεται τη χρήση ηλεκτρικού ρεύματος. (Η δράση του δόκτορος ενέπνευσε, πρόσφατα, μια θεατρική παράσταση που ανέβηκε στο Εθνικό Θέατρο του Σαγιά, με τίτλο *Τα ρόδα του ανέμου*.) Φαίνεται πάντως ότι ο καυτηριασμός και άλλες παρόμοιες τρυφερότητες αποτελούσαν κοινή πρακτική για πολλά χρόνια ακόμα. Ο *Κώδηξ ερωτολογίας* του γαλλοτραφέντος Α.Π. Μαρούλη (εκδ. Αθήνα 1933, π.χ., στο λήμμα «κλειτοριδεκτομία»

αναφέρει ως θεραπευτική μέθοδο τα εξής: «Η κλειτοριδεκτομία είναι το τελευταίο μέσον, εάν η καυτηρίασις αυτής είναι ανεπαρκής, ίνα σώση την νεαράν κόρην από την μαλακίαν εις ην παραδίδεται μετά πάθους». Δεν ξέρω αν είχε από τότε επιδοθεί στο παιδαγωγικό του έργο ο «εραστής και λάτρης του ω-ραίου» γιατρός, αλλά, εν πάση περιπτώσει, το 1866, χρονιά που ο Ροϊδης δημοσιεύει την *Πάπισσα Ιωάννα*, η Μαρία Κασσαβέτη, είκοσι τριών ετών, εγκαταλείπει τον σύζυγό της στο Παρίσι και επιστρέφει με τον γιο της Δημήτριο Φραγκίσκο –δύο ετών– και την κόρη της Μαρία-Ευφροσύνη –ενός έτους– στο πατρικό της σπίτι, κοντά στο Χάιντ Παρκ του Λονδίνου. Δεν έχει γίνει γνωστό αν πήραν επισήμως διαζύγιο [μάλλον δεν πήραν]. Ενθουσιασμένη, πάντως, που απαλλάχτηκε από τον γιατρό, η μητέρα της Ευφροσύνη προσφέρθηκε να παραγγείλει μια προσωπογραφία της και, για το λόγο αυτό, η Μαρία μαζί με τη Μαρί Σπάρταλη επισκέφθηκαν το στούντιο του τριαντατριάρχου, τότε, ανερχόμενου ζωγράφου Έντουαρντ (Νεντ) Κόλεϊ Μπερν-Τζόουνς.

Ο Μπερν-Τζόουνς σαράντα ετών

8. Ο περιπαθής ζωγράφος

Ο Μπερν-Τζόουνς (σερ Έντουαρντ αργότερα) γεννήθηκε το 1833 στο Μπέρμιγχαμ. Από το *Λεξικό τεχνών και καλλιτεχνών* του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης μαθαίνουμε ότι «αρχικά προσανατολίστηκε στη θρησκεία. Το ενδιαφέρον του στράφηκε προς την τέχνη χάρη στον συμμαθητή του Ουίλιαμ Μόρις και, κατόπιν, χάρη στον Ροσέτι, κοντά στον οποίο μαθήτευσε και ο οποίος τον επηρέασε αποφασιστικά. Όπως ο Ροσέτι, έτσι και ο Μπερν-Τζόουνς ζωγράφιζε σε ένα συνειδητά αισθητικό ύφος, αλλά με περισσότερο κλασική διάθεση. Οι επιμηκυσμένες μορφές του οφείλουν πολλά στο παράδειγμα του Μποπιτσέλι. Έδειχνε προτίμηση στα μεσαιωνικά και μυθολογικά θέματα, και μισούσε

τους νεωτεριστές όπως ήταν, π.χ., οι Ιμπρεσιονιστές, περιγράφοντας τα θέματά τους συλλήβδην ως “τοπία και πόρνες”. Οι θεωρίες του περί ζωγραφικής συνοψίζονται στα εξής: “Αναπαριστώ ένα όμορφο ρομαντικό όνειρο, κάτι που δεν υπήρξε ποτέ, ούτε θα υπάρξει –σε φως καλύτερο από οποιοδήποτε άλλο που έλαμψε ποτέ– σε έναν τόπο που κανείς δεν μπορεί να προσδιορίσει ή να θυμηθεί, παρά μόνο να επιθυμήσει – στον οποίο εγκαταβιούν πρόσωπα θείας ομορφιάς”. Έγινε γρήγορα διάσημος, με εντυπωσιακά μεγάλο αριθμό οπαδών στο εξωτερικό. Το έργο του άσκησε σημαντική επιρροή στους Γάλλους συμβολιστές και οι αιθέρια όμορφες γυναίκες που κοσμούν τους πίνακές του βρήκαν αξιόλογους συνεχιστές στα τέλη του αιώνα. [Λέγεται μάλιστα πως το ύφος του επηρέασε την μπλε περίοδο του νεαρού Πάμπλο Πικάσο.]» Υπήρξε ιδρυτικό μέλος της εταιρείας Μόρις & Σία, σχεδιάζοντας κυρίως υαλογραφίες, ταπετσαρίες και εικονογραφώντας βιβλία.

Ο Ουίλιαμ Μόρις, σχεδιαστής, λογοτέχνης και παθιασμένος σοσιαλιστής, ήταν η ψυχή της εταιρείας και από τους βασικούς πρωταγωνιστές του προραφαηλικού οράματος. Το *Λεξικό εικαστικών τεχνών* του Ριντ προσθέτει: «Οι πίνακές του, μυστικοί, ρομαντικοί, ανιστορικοί, βασισμένοι σε φιλολογικά θέματα (κυρίως από την ελληνική μυθολογία, τον Τσόσερ και τον Μάλορι), εκφράζουν έναν ονειρικό κόσμο που προσπαθεί να ξεφύγει από τον βιομηχανικό πολιτισμό του 19ου αιώνα. Τα κοινωνικά ιδεώδη και το σφρίγος που χαρακτηρίζουν τους άλλους προραφαηλίτες απουσιάζουν από τα έργα του. Με τους απαλούς τόνους και το γραμμικό του ύφος συνέβαλε αναμφισβήτητα στην εμφάνιση της αρνουβό». Ο ζωγράφος, όταν γνωρίζει τη Μαρία, είναι μια δεκαετία μεγαλύτερός της, παντρεμένος ήδη επτά χρόνια και έχει δύο παιδιά, τον Φίλιππο και τη Μαργαρίτα.

9. Ave Maria

Ηθυελλώδης σχέση τους ξεκινά, όπως είδαμε, όταν η μητέρα της, η κυρία Ευφροσύνη, ζητάει από τον Μπερν-Τζόουνς να ζωγραφίσει την κόρη της ως γυμνή Επιθαλάμια Αφροδίτη — πίνακα που προόριζε για γαμήλιο δώρο στην ανιψιά της Μαρί Σπάρταλη, η οποία ετοιμαζόταν να παντρευτεί τον Αμερικανό δημοσιογράφο Στίλμαν. Το έργο άρεσε τόσο πολύ στη «Δούκισσα», ώστε ζήτησε ένα ακόμη αντίγραφο για το σπίτι της, το οποίο κληρονόμησε η Μαρία και το είχε μαζί της μέχρι το τέλος της ζωής της. Τον δεσμό αυτόν με τον Μπερν-Τζόουνς, που κράτησε επισήμως τρία χρόνια, αποσιωπά βεβαίως η (επίσης ζωγράφος) σύζυγός του Τζόρτζι Μακ Ντόναλντ, στα ογκώδη *Απομνημονεύματα* που εξέδωσε σε δύο τόμους το 1904. Η Μαρία είναι το άκρο αντίθετο της περίπτωση συνουμής της Τζόρτζι, τόσο στην εμφάνιση όσο και στον ήρεμο χαρακτήρα. Ο Ζευς κατακε-

Έντουαρντ Μπερν-Τζόουνς: [Η Μαρία Κασσαβέτη, 30 ετών, προσχέδιο για] Το ξελόγιασμα του Μέρλιν, 1873

ραύνωσε τη σχέση αυτή, παρά ταύτα η υποστήριξή του προς τον καλλιτέχνη δεν σταμάτησε. Αντίθετα, του πρότεινε να φιλοτεχνήσει τα ψηφιδωτά και τα υαλογραφήματα της νέας εκκλησίας της Ελληνικής Κοινότητας, της Αγίας Σοφίας στο Μπειζγουότερ. Ο Μπερν-Τζόουνς τού ομολόγησε ότι αυτό αποτελούσε το όνειρο της ζωής του. Τα υπόλοιπα όμως μέλη της Κοινότητας δεν συμφώνησαν και ο ναός εικονογραφήθηκε από άλλον. Ο Μπερν-Τζόουνς φάνηκε κάποια στιγμή αποφασισμένος να φύγει και να εγκατασταθεί με τη Μαρία στη Σύρο, οι συναισθηματικές ταραχές όμως είχαν επιπτώσεις στην υγεία του και η μετοικεσία ματαιώνεται. Οι έντονες συγκρούσεις μεταξύ τους κορυφώθηκαν τον Ιανουάριο του 1869, όταν η Μαρία ήπιε λάβδανο και στη συνέχεια έπεσε στην ομίχλη, να πνιγεί μέσα στο παγωμένο κανάλι Ρίτζενς, έξω από το σπίτι του ποιητή Ρόμπερτ Μπράουνινγκ που ολοκλήρωνε *Το βιβλίο και το δαχτυλίδι*. Ο ζωγράφος την εμπόδισε, κατέφθασε η αστυνομία, ξέσπασε σκάνδαλο και ο Ουίλιαμ Μόρις (που πιθανολογείται ότι υπήρξε εραστής της νόμιμης και συγκρατημένης κυρίας Μπερν-Τζόουνς) πήρε τον Νεντ στη

Μαρία Ζαμβάκο: Κορίτσι (1885, μπρούντζος, διάμ. 11,6 εκ.)· είναι το πρώτο μετάλλιο που εξέθεσε και στο οποίο ποζάρει πιθανότατα η δεκατριάχρονη κόρη της Μαρί Σπάρταλη, Έφη. ΔΕΞΙΑ: Margherita di Prato (1886, μπρούντζος, διάμ. 12 εκ.).

Ρώμη για να ξεφύγει από τη Μαρία, η οποία χτυπούσε έξαλλη τις πόρτες των φίλων ψάχνοντάς τον και φωνάζοντας ή, μάλλον, κατά την έκφραση του Ροσέτι, «ουρλιάζοντας σαν την Κασσάνδρα». Στην πραγματικότητα ο Μπερν-Τζόουνς και ο Μόρις έφτασαν μόνο μέχρι το Ντόβερ, όπου ο φιλάσθενος ζωγράφος πάλι αρρώστησε και αναγκάστηκαν να επιστρέψουν στο Λονδίνο — κρυφά, εννοείται. Έναν χρόνο αργότερα φαίνεται ότι χωρίζουν οριστικά· ο ζωγράφος ήταν βυθισμένος στις ενοχές. Το 1872, η Μαρία αφήνει τα παιδιά στη γιαγιά τους τη «Δούκισσα», αγοράζει μετοχές των μεταλλείων του Λαυρίου και αποφασίζει να ξανασχοληθεί με την τέχνη επιστρέφοντας στη γαλλική πρωτεύουσα, η οποία αρχίζει να συνέρχεται από τις συνέπειες της Κομμούνας. Είναι η χρονιά ακριβώς που ο δόκτωρ Ζαμπα-κός προσκαλείται και ξαναγυρίζει επίσης στην Κωνσταντινούπολη για να οργανώσει την εκεί Ιατρική Σχολή και τα νοσοκομεία. Ο Μπερν-Τζόουνς θα τη συναντήσει και πάλι το επόμενο Πάσχα, περσιστικός από το Παρίσι για την Ιταλία, συνταξιδεύοντας πάντα με τον Μόρις. Υπάρχει μία ανεπιβεβαίωτη πληροφορία ότι και η Μαρία ταξίδεψε στην Ιταλία μαζί τους. Δεν μνημονεύεται από αξιόπιστη πηγή να αναπτύχθηκε *ménage à trois*. Η σχέση τους πάντως φαίνεται να διατηρήθηκε, χαλαρή έστω, για πολλά χρόνια. Το 1883, π.χ., ο ζωγράφος τής στέλνει τον Όσκαρ Ουάιλντ κι εκείνη διοργανώνει δείπνο προς τιμήν του και τον συστήνει στην «καλή κοινωνία» του Παρισιού. Τον επόμενο χρόνο η Μαρία νοικιάζει από την Αγγλίδα ζω-

γράφο Λουίζ Τζόπλιν το ατελιέ του κήπου τής οδού Μποφόρ 28 (αργότερα, το στούντιο μετατράπηκε σε ρωμαιο-καθολικό παρεκκλήσιο)· γύρω στα 1900 μένει στην οδό Μπιζέ, αριθμ. 1. Έμαθε τάχα για την *Ερμηνεία των ονείρων* του Φρόιντ, που έδωσε πρόσωπο στους εφιάλτες εκείνης της εποχής; Συναντήθηκε άραγε με τον Σιμωνίδη ή, μέσω του Βικέλα, στο Λονδίνο ή στο Παρίσι με τον Βιζυηνό; Αγνώ και εκνευρίζομαι. Έχοντας πάντως μαθητεύσει, ένα διάστημα, κοντά στον Λεγκρό, συμμαθητή και φίλο του Ροντέν, ο οποίος είχε αποκτήσει στο Λονδίνο μεγάλη φήμη ως δάσκαλος, η Μαρία, ξεκινώντας από τη ζωγραφική, εξελίχθηκε σιγά σιγά σε αξιόλογη γλύπτρια με ειδικευση στα μέταλλα. Το πρώτο γλυπτό της εκτίθεται όταν είναι ήδη σαράντα τριών ετών· πρόκειται για μια προτομή του Λεγκρό από τερακότα. Στη συνέχεια εκθέτει σε διάφορες γκαλερί μέταλλα, αρκετά από τα οποία βρίσκονται σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο. Παράφορη θαυμάστρια του Ροντέν, τον πλησίασε και μαθήτευσε για λίγο κοντά του. Ίσως η νεανική παρουσία στο εργαστήρι του Ροντέν, της Καμίλης, αδελφής του ποιητή Πολ Κλοντέλ, να υπήρξε για τον γλύπτη ελκυστικότερη από την ώριμη θύελλα της αλλοτροπικής, και συνομήλικής του σχεδόν, Μαρίας. Είναι βέβαιο ότι ξαναγυρίζει στο πατρικό της όνομα και υπογράφει ως «Κασσαβέτη» και πάλι. Η κόρη της Μαρία-Ευφροσύνη σπουδάζει επίσης Καλές Τέχνες και παντρεύεται το 1888 κάποιον Άγγλο μηχανικό. Υπάρχει βιβλιογραφική αναφορά στην εφημερίδα *Messenger d'Athènes* (Μάιος 1889)

ότι «η κυρία Μαρία Κασσαβέτη λαμβάνει το τρίτο βραβείο για μια κασετίνα με 13 μετάλλια στην Παγκόσμια Έκθεση των Παρισίων». Ο Μπερν-Τζόουνς πέθανε στις 16 Ιουνίου 1898. Στην κηδεία του λένε πως η Μαρία έστειλε, ανώνυμα, ένα μπουκέτο κρίνα.

[Σ.Τ.Μ.:] Μήπως αυτό το Jones έχει σχέση με το Ιωνίδης [Jon(id)es] και το Burne παραπέμπει κρυπτογραφικά στον «καμένο» από το πάθος ζωγράφο; ☹ Ερευνητέα.

Η Αγλαΐα Κορωνιού ζωγραφισμένη από τον Ντάντε Γκαμπριέλ Ροσέτι (1870)

Ξέρουμε ότι στη μεγάλη έκθεση Ροντέν, που οργανώθηκε στο Παρίσι το 1900, η Μαρία αγόρασε την ακουαρέλα του «Σαπφώ» για 500 φράγκα και εικάζεται ότι έχει ποζάρει για ένα άκρως προκλητικό γυμνό σχέδιό του. Πέντε ή έξι χρόνια αργότερα μετακομίζει στην Ελλάδα και από εκεί επιστρέφει στο Παρίσι, όπου πεθαίνει το 1914, πιθανώς σε ίδρυμα. Είναι βεβαιωμένο ότι αναπαύεται στον τάφο της οικογενείας Κασσαβέτη στο νεκροταφείο Νόργουντ του Λονδίνου. Τα τελευταία χρόνια άρχισε να αναγνωρίζεται διεθνώς ως σημαντική καλλιτέχνις των εφαρμοσμένων τεχνών.

Η Eileen Cassavetti, απόγονος προφανώς της οικογενείας, σε εμπειριστατωμένο άρθρο της στο περιοδικό *The Antique Collector* (Μάρτιος 1989) τείνει να απομυθοποιήσει την ιδεώδη της ομορφιά: «Στην πραγματικότητα, η Μαρία είχε ανάστημα κάτω του μετρίου, ήταν δυσανάλογη, με μεγάλο κεφάλι, χοντρούς μηρούς, κοντά πόδια και μακριά, δυνατά χέρια». Τις αμφιβολίες αν ο Ζαμπακός πασάς είναι το ίδιο πρόσωπο με τον σύζυγο της Μαρίας διαλύει το άρθρο της κ. Cassavetti, η οποία τον καυτίζει με βεβαιότητα. Από τη βιβλιογραφία δεν είναι επίσης σαφές αν η γλύπτρια Ευφροσύνη Κασσαβέτη, που δρα στο Παρίσι και στο Λονδίνο στην καμπί του αιώνα, σχετίζεται με τη Μαρία Ζαμπακού, ούτε πώς ακριβώς.

10. Μούσα δεύτερη

Το 1855 καταγράφεται στο ληξιαρχείο ο γάμος του εμπόρου Θ. Κορωνιού και της Αγλαΐας Κ. Ιωνίδου, αδελφής του Κωνσταντίνου Ιωνίδη, η οποία θα μπορούσε οριακά να ταυτιστεί με την Αγλαΐα Κορωνιού (μία από τις «Χάριτες» που πόζαραν στους προραφελίτες). Η δε Καλλιόπη Θ. Κορωνιού, που παντρεύεται το 1889 τον Χιώτη έμπορο Παρασκευά Σεκιάρη, δεν αποκλείεται να είναι κόρη της. Έξυπνη, καλλιεργημένη, ενδιαφερόταν για τη λογοτεχνία, τον μαγνητισμό και την κεντητική πάνω σε μετάξι, η Αγλαΐα υπήρξε φίλη του Μόρις, ενώ βοηθούσε συχνά τον Μπερν-Τζόουνς στην ενδυματολογική αρμονία των μοντέλων του. Ο αδελφός της, Λουκάς, είχε στενές επαφές με αρκετούς καλλιτέχνες. Ο Μπερν-Τζόουνς, μάλιστα, σημειώνει ότι τον θεωρούσε «ως τον γοητευτικότερο άνθρωπο που ευτύχησα να γνωρίσω». Ο άλλος αδελφός της, Αλέξανδρος, ήταν επίσης μαϊνώνης συλλέκτης, ενώ η αδελφή τους, Χαρίκλεια, παντρεύτηκε μουσικό και βοήθησε με θέρμη στην προώθηση του έργου του Βάγκνερ στην Αγγλία. Ο Β. Τσιμπιδάρος παραθέτει δημοσίευμα του περιοδικού *Πανδώρα*,

[Η Μαρί Σπάρταλη, 24 ετών, ως] Μνημοσύνη.
Σκηνοθετημένη φωτογραφία της Julia Margaret
Cameron

όπου περιγράφονται οι γάμοι της Αγγλαίας με τον Κορωνιό:

«Μετά την τελετήν διευθύνη άπασα η πομπή εν τάξει προς την εν “Ταλς Χιλ” οικίαν του κυρίου Ιωνίδου, όπου ην εν τω κήπω παρεσκευασμένον υπό σκηνήν δίχρουν μεγαλοπρεπές συμπόσιον [...]. Η τράπεζα ην εν σχήματι Π, εις την μέσην ράχιν του οποίου παρεκάθηντο οι νεόνυμφοι και εν ταις πλαγίσις ένθεν και ένθεν οι πενθεροί· πλησίον δε της πενθεράς ο πρέσβυς της Ελλάδος, κ. Τρικούπης, και εφεξής οι άλλοι 156 Έλληνες και πολλοί Άγγλοι... Ο καμπανίτης και άλλοι εξαίρετοι οίνοι αφειδώς εγκιρνάμενοι εγέννησαν ευθυμίαν... Μετά ταύτα, οι μεν νεόνυμφοι απήλθον εις Δόβερ, οι δ' άλλοι, παραμείναντες εις την τράπεζαν μέχρι της 5ης ώρας και χορεύσαντες έπειτα μέχρι της 8ης, απήλθον έκαστος οίκαδε».

11. Μούσα έσχατη

Ο Μιχαήλ Σπάρταλης ήταν πλούσιος έμπορος (από τα Σπάρτα της Προύσας) και διατέλεσε για πολλά χρόνια πρόξενος της Ελλάδας στο Λονδίνο, εκτελούσε δε «τις πολεμικές παραγγελίες της Ελληνικής κυβερνήσεως και πολύ συχνά πλήρωνε εξ ιδίων για να συμπληρώσει τα απαιτούμενα έξοδα των παραγγελιών». Παντρεύτηκε την Ευφροσύνη Βαλσάμη και απέκτησαν τρία παιδιά. Η Μαρί Σπάρταλη, ψηλή, χλομή, ωραία, «ακτινοβολώντας αξιοπρέπεια σε κάθε της κίνηση», εμφανίζεται κάθε τόσο σε απομνημονεύματα του 19ου αιώνα, όπως και σε πίνακες του Ροσέτι, του Μπερν-Τζόουνς, του Ουίστλερ, του Στάνχοπ, καθώς και της πολύφερνης προραφαηλίτισσας φωτογράφου Μάργκαρετ Κάμερον, σε διάφορους συμβολικούς ρόλους: ως «Πνεύμα της Αμπέλου», «Υπατία», «Μνημοσύνη» κ.ά. Θεωρήθηκε η ωραιότερη Ελληνίδα της παροικίας στο Λονδίνο. «Είναι τόσο όμορφη», έλεγε ο ποιητής Σουίνμπερν, «που, βλέποντάς τη, μου 'ρχεται να βάλω τα κλάματα». «Ήταν σαν πραγματική μαρμάρινη θεά», γράφει ένας άλλος (ο Γκρ. Ρόμπερτσον, το 1931). Αλλά και ως προσωπικότητα ήταν εξίσου ελκυστική, όπως φαίνεται από μαρτυρίες του Ροσέτι και άλλων. «Και οι δύο κόρες του Σπάρταλη έδειξαν από μικρές ζήλο για σπουδές. Η Μαρί, ειδικά, έπαιρνε μαθήματα φιλοσοφίας από διάσημο καθηγητή της εποχής, ενώ ο, περίφημος τότε, τενόρος Γκαρθία τής έκανε μαθήματα τραγουδιού. [...] Το σπίτι τους επισκεπτόταν συχνά ο Ροσέτι, ο οποίος ζωγράφισε το πορτρέτο της το 1888, όταν πλέον η Μαρί ήταν σαράντα πέντε ετών». Η φίλη Μιχαήλα Ιατρού σημειώνει ότι η ομορφιά της δεν πέρασε απαρατήρητη ούτε από τον Αλέξανδρο Ραγκαβή, που την αποκαλεί «εφάμιλλο των Μουσών», «εζωγράφει δε μετά σπανίας φιλοκαλίας και επιτηδειότητος» (Απομνημονεύματα, τόμ. Γ΄)· η Μαρί τον ξενά-

Ουίλιαμ Στίλμαν

Μιχαήλ Σπάρταλης

γησε στο Βρετανικό Μουσείο και δεν του έγκρυψε ότι, για εξάσκηση, «αντιγράφει έργα του Ραφαήλ και σχεδιάζει τα Ελγίνεια Μάρμαρα».

Η Μαρί Σπάρταλη παντρεύτηκε τον Αμερικανό ερασιτέχνη ζωγράφο Ουίλιαμ Τζέιμς Στίλμαν, πρώην πρόξενο των Ηνωμένων Πολιτειών στα Χανιά. Το 1866, ενώ η Μαρία Κασσαβέτη χωρίζει τον γιατρό Ζαμπακό, στην Κρήτη ξεσπά επανάσταση και η πρώτη κυρία Στίλμαν, Λάουρα, έχοντας ήδη τρία παιδιά, αιφνιδίως αυτοκτονεί. Ο Στίλμαν πηγαίνει στο Λονδίνο όπου γνωρίζει τον Μιχαήλ Σπάρταλη, που είχε τότε αναλάβει την αποστολή εφοδίων στους επαναστάτες της Κρήτης. Σε αυτές τις συναντήσεις έγινε η γνωριμία Μαρίας Σπάρταλη και Στίλμαν. Αδύνατος, με πρόσωπο αλλόκοτο, παραμορφωμένο από μια πέτρα που του είχαν πετάξει όταν ήταν παιδί, με φαρδύ μέτωπο και λεπτό γένη, εντυπωσίασε εξίσου τον Ροσέτι, που τον χρησιμοποίησε ως μοντέλο στο έργο του «Το πρόσωπο του Χριστού» (σημειώνει ο Τσιμπιδάρος) και τον Μπερν-Τζόουνς που τον απεικόνισε ως μάγο Μέρλιν στο «Ξελόγιασμα». Παντρεύτηκαν το 1871. Εκείνη ήταν είκοσι οκτώ ετών, αυτός σαράντα. «Το 1875, με μεσολάβηση του Σπάρταλη που είχε μεγάλα μέσα, ο γαμπρός του Στίλμαν έφυγε, ως απεσταλμένος των *Τάιμς*, για το μέτωπο της Ερζεγοβίνης. Οι ανταποκρίσεις του δημιούργησαν μεγάλη εντύπωση [...ώστε του ζητούσαν και]

Μαρί Σπάρταλη-Στίλμαν:
Η Μονή των Κρίνων, 1891

έστειλε συνεργασίες και σε άλλες εφημερίδες της Αμερικής. Ο Στίλμαν έμεινε στην Αθήνα ολόκληρο το 1885 και το μισό 1886. Τις εντυπώσεις από τις περιοδείες του στα Βαλκάνια τις περιέλαβε αργότερα στο βιβλίο του *Η αυτοβιογραφία ενός δημοσιογράφου*. Το δεύτερο βιβλίο του λεγόταν *Ο Μαραθών και οι λησταί του* και αναφέρεται στο γνωστό έγκλημα στο Δήλεσι. [Ω, *Αρβανιτάκη Τάκο! Ω Αρβανιτάκη Χρήστο! και μαύρε εσύ Καταραχιά!* θα σχολίαζε ο Εμπειρικός]. Πέθανε το 1901». Σύμφωνα με άλλες πηγές, ο γάμος της Σπάρταλη με τον Στίλμαν έγινε αντίθετα με τη βούληση των γονιών της. Ακολουθώντας τον σύζυγό της, που συνέχισε να εργάζεται ως ανταποκριτής, εγκαταστάθηκαν οικογενειακώς στη Φλωρεντία και κατόπιν, για μια εικοσαετία, στη Ρώμη. Η Μαρί ήταν και η ίδια ζωγράφος, μαθήτρια μάλιστα του Φορντ Μείντοξ Μπράουν. Στη ζωγραφική της απεικόνιζε κυ-

ρίως γυναικείες αλληγορικές μορφές, με έντονη επιρροή από τον Ροσέτι. Πολλά από τα έργα της απεικονίζουν θέματα από την ιταλική λογοτεχνία (ιδίως του Δάντη και του Βοκάκιου). Η κόρη της Ευφροσύνη παντρεύτηκε κάποιον Ρίτσι και η προγονή της Λίζα έγινε επίσης ζωγράφος, ενώ ο γιος της, Μιχαήλ, έγινε αρχιτέκτων και σταδιοδρόμησε στην Αμερική. Το '81 γέννησε ακόμα έναν γιο, ο οποίος έζησε εννέα μόνο μήνες. Η Μαρί Σπάρταλη πέθανε στην Αγγλία το 1927.

Resumé

Aνακεφαλαιώνοντας για τις «Τρεις Χάριτες», η Αγλαΐα Ιωνίδου παντρεύεται τον Θ. Κορωνιό το 1854 [και πιθανολογούμε πως έχει γεννηθεί πριν από δεκαοκτώ τουλάχιστον χρόνια, γύρω στο 1836· ίσως αποκτά μια κόρη, την Καλλιόπη]. Η ξαδέλφη της Μαρία Κασσαβέτη γεννιέται το 1843, παντρεύεται στο Παρίσι τον γιατρό Ζαμπάκο, κάνει δύο παιδιά, χωρίζει και επιστρέφει στο Λονδίνο ως Μαρία Zambaco. Πεθαίνει το 1914 σε ηλικία εβδομήντα ενός ετών στο Παρίσι. Η Μαρί Σπάρταλη γεννιέται το 1844, παντρεύεται τον Στίλμαν και πεθαίνει σε ηλικία ογδόντα τριών ετών. Σαν να άναβε μέσα τους ερυθρά Πομπηία... [Να γίνει ενδεχομένως (πώς όμως;) συσχέτισμός με σπουδαία Ελληνίδα ζωγράφο από την Κύμη, (όνομα;) που έζησε στη Ρώμη γύρω στο 100 π.Χ., και την Αθηναία εταίρα Λάμια, ερωμένη του Δημήτριου Πολιορκητή

(περ. 290 π.Χ.), που ίδρυσε στη Σικυώνα την Ποικίλη Στοά, δηλαδή την πρώτη πινακοθήκη στον κόσμο, όπου συγκεντρώσε έργα των τοπικών ζωγράφων.]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Στοιχεία για την έρευνά μας αναζητήσαμε στη Βρετανική Βιβλιοθήκη, στο διαδίκτυο, διάφορες ιστορίες της τέχνης και ειδικότερα στα: Αριστοτέλους Κούζη, *Δημήτριος Ζαμπάκος-Πασάς: Λογός επιμνημόσυνος*, έκδ. του Πανεπιστημίου Αθηνών 1924· Penelope Fitzgerald, *Edward Burne-Jones: A Biography*, Λονδίνο 1957· Β. Τσιμπιδάρος, *Οι Έλληνες στην Αγγλία*, Αθήνα 1974 (από όπου τα περισσότερα αφηγηματικά παραθέματα)· Richard Ormond, "A Pre-Raphaelite Beauty" στο περ. *Country Life*, τχ. 3591, Δεκ. 1965 (για τη Μαρί Σπάρταλη)· Jeffrey M. Masson, *A Dark Science: Women, Sexuality and Psychiatry in the Nineteenth Century*, Νέα Υόρκη 1986· Philip Attwood, "Maria Zambaco: *Femme Fatale of the Pre-Raphaelites*", στο περ. *Apollo*, τόμ. 293, Ιούλιος 1986· Τιμόθεος (επίσκοπος Μιλητούπολεως), *The Greek Community of London*, Λονδίνο 1993· Jan Marsh και Pamela Gerrish Nunn, *The Pre-Raphaelite Women Artist*, Λονδίνο 1997· «Ο ελληνισμός στην Αγγλία», ειδικό τεύχος «Επτά ημέρες» της εφ. *Η Καθημερινή*, 9.2.97· David B. Elliott, *A Pre-Raphaelite Marriage: The Lives and Works of Marie Spartali-Stillman & William Stillman*, Antique Collectors' Club 2006· (εκ των υστέρων:) Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού, «Οι Τρεις Χάριτες: Ελληνίδες ζωγράφοι και μοντέλα στον κύκλο των προραφαηλιτών», στον αφιερωματικό τόμο *Όσο κρατάει η ανάγνωση...*, Θεσσαλονίκη 2005.

[ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΟΥ ΕΚΔΟΤΗ]

Έστω και κατόπιν εορτής, θέσαμε την παραπάνω εργασία της Θάλειας Δροσινού υπ' όψιν πανεπιστημιακών και ιστορικών της τέχνης, οι οποίοι δήλωσαν ότι μεθοδολογικά και επιστημονικά η μελέτη της πάσχει και, αν την κατέθετε στη μορφή αυτή, επόμενη βαθμίδα δεν θα έβλεπε, ακόμα κι αν παίρναμε την Πόλη — ιδίως τότε! Να θυμηθούμε, παρεμπιπτόντως, ότι κατά τη *Θεογονία* του Ησιόδου, οι «Τρεις Χάριτες» άκουγαν στα ονόματα Αγλαΐα, Ευφροσύνη και Θαλία.
